

Samenlevingen

Inleiding in de sociologie

Noordhoff Uitgevers

**Don Weenink, Katja Rusinovic,
Nico Wilterdink, Bart van Heerikhuizen**

Samenlevingen

Inleiding in de sociologie

Don Weenink, Katja Rusinovic, Nico Wilterdink, Bart van Heerikhuizen (red.)

Aan dit boek hebben bijgedragen:

Josien Arts

Levi van den Boogaard

Christien Brinkgreve

Cees Cruson

Rineke van Daalen

Herman Franke

Hein de Haas

Bart van Heerikhuizen

Marie-Louise Janssen

Kobe de Keere

Jan Rath

Ali de Regt

Sander Roodink

Kitty Roukens

Johannes van der Weiden

Siebert Wielstra

Nico Wilterdink

Ton Zwaan

Achtste druk

Noordhoff Uitgevers Groningen/Houten

Ontwerp omslag: G2K (Groningen - Amsterdam)

Omslagillustratie: iStockphoto, J.L. Bulcao

Eventuele op- en aanmerkingen over deze of andere uitgaven kunt u richten aan:
Noordhoff Uitgevers bv, Afdeling Hoger Onderwijs, Antwoordnummer 13, 9700 VB
Groningen, e-mail: info@noordhoff.nl

Aan de totstandkoming van deze uitgave is de uiterste zorg besteed. Voor informatie die desondanks onvolledig of onjuist is opgenomen, aanvaarden auteur(s), redactie en uitgever geen aansprakelijkheid. Voor eventuele verbeteringen van de opgenomen gegevens houden zij zich aanbevolen.

0 / 17

© 2017 Noordhoff Uitgevers bv Groningen/Houten, The Netherlands.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor verschuldigde vergoedingen te voldoen aan Stichting Reprorecht (postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

ISBN (ebook) 978-90-01-86513-9

ISBN 978-90-01-86512-2

NUR 756

Woord vooraf bij de achtste druk

Deze achtste druk van *Samenlevingen* markeert de wisseling van een generatie. De redactie, al sinds de eerste druk uit 1985 in handen van Nico Wilterdink en Bart van Heerikhuizen, is in deze editie uitgebreid met Don Weenink en Katja Rusinovic. Het doel van deze achtste druk is om het boek te actualiseren en te vernieuwen met behoud van de oorspronkelijke opzet van het boek. Daartoe zijn voor een aantal hoofdstukken nieuwe auteurs benaderd. Deze auteurs hebben de hoofdstukken aangepast op basis van actuele gegevens en nieuwe theoretische inzichten. Ook zijn in sommige hoofdstukken nieuwe maatschappelijke thema's opgenomen. Hoofdstuk 8 en 9 zijn geheel gewijzigd. Hoofdstuk 8 is grotendeels geschreven door Hein de Haas en hoofdstuk 9 grotendeels door Jan Rath.

Nieuwe kwantitatieve gegevens zijn verzameld door Siebert Wielstra. We zijn hem dankbaar voor het vele werk dat hij hiervoor heeft verricht. Daarnaast willen wij de auteurs van de huidige en voorgaande edities hartelijk danken voor de bijdragen die zij hebben geleverd aan het schrijven van de hoofdstukken. Voor de voorgaande edities zijn dit: Christien Brinkgreve (hoofdstuk 7), Cees Cruson (hoofdstuk 5), Rineke van Daalen (hoofdstuk 10), Herman Franke (hoofdstuk 11), Ali de Regt (hoofdstuk 7), Kitty Roukens (hoofdstuk 4), Johannes van der Weiden (hoofdstuk 9) en Ton Zwaan (hoofdstuk 3).

Daarnaast willen we de auteurs bedanken die hebben meegewerkt aan het actualiseren van de hoofdstukken in deze editie: Levi van den Boogaard (hoofdstuk 2), Kobe de Keere (hoofdstuk 5), Marie-Louise Janssen (hoofdstuk 7) en Josien Arts (hoofdstuk 10).

De verantwoordelijkheid voor de tekst van deze nieuwe druk ligt bij ondergetekenden.

Don Weenink
Katja Rusinovic
Nico Wilterdink

Amsterdam, voorjaar 2017

Inhoud

Inleiding 8

1 Het terrein van de sociologie 11

- 1.1 Wat is sociologie? 12
- 1.2 Over de aard van de sociale werkelijkheid 15
- 1.3 Interactie 17
- 1.4 Cultuur 18
- 1.5 Interdependentie 22
- 1.6 Interactie, cultuur en interdependentie: samenhang en accentverschillen 26
- 1.7 Uitbreiding en differentiatie van bindingen 28
- 1.8 Basisgegevens van menselijk samenleven 32
- 1.9 Arrangementen ter beheersing van problemen van het samenleven 34
- Ten slotte 35

2 Economische bindingen 37

- 2.1 Productiewijze en maatschappelijke ontwikkeling 39
- 2.2 De ontwikkeling van het kapitalisme 44
- 2.3 Maatschappelijke achtergronden en gevolgen van industrialisering 48
- 2.4 Theoretische uitweiding: het verband tussen economische en andere sociale processen 54
- 2.5 Wegen van industrialisering 57
- 2.6 Industriële en postindustriële maatschappij 60
- 2.7 Arbeid in hooggeïndustrialiseerde samenlevingen 63
- 2.8 Arme en rijke landen 73
- Ten slotte 78

3 Politieke bindingen 81

- 3.1 Staten, politiek en geweld 82
- 3.2 Staatsvorming en staatsontwikkeling in West-Europa 90
- 3.3 Varianten van staatsvorming 96
- 3.4 Staatsvorming en politiek in Nederland 102
- 3.5 Uitbreiding van politieke bindingen: mondialisering en Europese integratie 109
- 3.6 Macht en democratie 113
- Ten slotte 115

- 4 Affectieve bindingen 119**
 - 4.1 Variaties in affectieve bindingen 120
 - 4.2 Affectieve bindingen en de menselijke soort 124
 - 4.3 Affectieve uitingen en gedragsstandaarden 127
 - 4.4 Anonieme affectieve bindingen 140
 - 4.5 Individualiseringsprocessen: worden affectieve bindingen zwakker? 143
 - Ten slotte 145

- 5 Cognitieve bindingen 149**
 - 5.1 Alledaagse kennis 150
 - 5.2 Religie 154
 - 5.3 Ideologie 161
 - 5.4 Technologie en wetenschap 166
 - Ten slotte 171

- 6 Stratificatie 175**
 - 6.1 Sociale ongelijkheid en sociale stratificatie 176
 - 6.2 Stratificatie in complexe agrarische samenlevingen 182
 - 6.3 Industrialisering en klassenvorming 183
 - 6.4 Recente ontwikkelingen in sociaaleconomische ongelijkheid 186
 - 6.5 Klassen en statusverschillen in huidige westerse samenlevingen 188
 - 6.6 Sociale mobiliteit en ongelijkheid van kansen 201
 - 6.7 Internationale en etnische stratificatie 206
 - Ten slotte 210

- 7 Mannen, vrouwen en kinderen 213**
 - 7.1 Verwantschap, huwelijk en gezin 214
 - 7.2 Ontwikkeling van het gezinsleven in West-Europa 219
 - 7.3 Recente ontwikkelingen in huwelijk en gezin 224
 - 7.4 Vrouwen en mannen 230
 - 7.5 Seksualiteit 238
 - 7.6 Kinderen en volwassenen 242
 - Ten slotte 248

- 8 Bevolking en migratie 251**
 - 8.1 Achtergronden van bevolkingsgroei 252
 - 8.2 Gevolgen van bevolkingsgroei 256
 - 8.3 Nederlandse migratie in mondiaal en Europees perspectief 258
 - 8.4 Veranderingen in wereldmigratiepatronen in mondiaal en Europees perspectief 259
 - 8.5 De historische en koloniale wortels van Nederlandse migratiepatronen 262
 - 8.6 Nederland als vertrek- en bestemmingsland 263
 - 8.7 Migratiepatronen na de Tweede Wereldoorlog 267
 - 8.8 Oorzaken van migratie 275
 - 8.9 Migratie en integratiebeleid 279
 - Ten slotte 283

9	Mensen en hun leefomgeving: steden, verstedelijking en het natuurlijk milieu	287
9.1	De opkomst van steden en verstedelijking	288
9.2	Wat zijn steden eigenlijk?	298
9.3	Het moderne stedelijk leven en de opkomst van de stadssociologie	301
9.4	De complexiteit van hedendaagse steden	306
9.5	Het natuurlijk milieu	308
	Ten slotte	315
10	De verzorgingsstaat	317
10.1	Ontstaan en ontwikkeling van verzorgingsstaten	318
10.2	Armoedebestrijding en sociale zekerheid	328
10.3	Onderwijs	334
10.4	Gezondheidszorg	342
	Ten slotte	352
11	Criminaliteit en bestrafing	357
11.1	Definities en benaderingen van criminaliteit	358
11.2	Criminaliteit in vergelijkend en historisch perspectief	360
11.3	Criminaliteit in Nederland: gegevens, interpretaties en mogelijke verklaringen	366
11.4	Grensoverschrijdende misdaad en terrorisme	378
11.5	Bestrafing van misdadigers	383
	Ten slotte	389
12	Over sociologie: theorie, onderzoek, toepassing	393
12.1	Theorieën	394
12.2	Onderzoek	402
12.3	Toepassing	408
	Ten slotte	413
	Begrippenlijst	414
	Literatuuroverzicht	422
	Illustratieverantwoording	450
	Over de redactie	451
	Register	452

Inleiding

In dit boek zal het gaan over arbeidsrelaties en liefdesrelaties, over verhoudingen in gezinnen en tussen staten, over godsdiensten en politieke bewegingen, over het leven in grote steden en in kleine dorpen, over de spanningen tussen mannen en vrouwen. Veel van die onderwerpen kom je ook tegen in kranten en weekbladen en op televisie en internet, je hoort er allerlei stellige meningen over, er wordt voortdurend over geschreven en gesproken. Maar vaak blijft het denken over zulke thema's oppervlakkig. Voor zover er verhitte debatten uit voortkomen betreffen die meestal aandachttrekkende incidenten, die na korte tijd alweer zijn vergeten. En vooral worden de samenhangen verwaarloosd; men bespreekt zulke vraagstukken vaak alsof ze niets met elkaar te maken hebben.

Dat is niet zo verwonderlijk, want de onderwerpen die in de eerste zin van deze inleiding werden opgesomd, lijken weinig samenhang te vertonen. Toch hebben ze iets gemeen: het zijn allemaal sociale of maatschappelijke verschijnselen, het gaat steeds om manieren van menselijk samenleven. Dit boek gaat primair over wat deze onderwerpen verbindt: het feit dat mensen altijd en overal leven in samenlevingen, de problemen die dat oplevert, en de oplossingen die ze voor die problemen vinden. We zullen schrijven over overeenkomsten tussen die samenlevingen, over gemeenschappelijke kenmerken en terugkerende regelmatigheden. We zullen ook wijzen op verschillen tussen samenlevingen op verschillende plaatsen en in andere tijden. Dit is een groot gebied en we zullen ons dan ook beperkingen moeten opleggen. Hoewel we veel aandacht zullen besteden aan maatschappelijke ontwikkelingen over langere perioden, zullen we het toch meer hebben over samenlevingen in onze eigen tijd dan over samenlevingen van eeuwen geleden. En hoewel we telkens vergelijkingen tussen uiteenlopende samenlevingen zullen maken, zal het toch vooral gaan over westerse samenlevingen en in het bijzonder over Nederland.

Dit boek gaat over menselijk samenleven en dat betekent per definitie dat het handelt over een gebied dat door sociologen is bestudeerd. Sociologie is te omschrijven als *de wetenschap van de manieren waarop mensen met elkaar samenleven*. Bij onze verkenning van dit gebied zullen we veel gebruikmaken van sociologische theorieën en begrippen. Dit boek is dan ook tevens een inleiding tot de sociologie. Steeds worden de theorieën besproken aan de hand van inhoudelijke problemen en in verband gebracht met empirische gegevens. Het eerste en het laatste hoofdstuk zijn daar uitzonderingen op. In het eerste hoofdstuk worden enkele algemene begrippen en inzichten geïntroduceerd die de lezer moet kennen om de volgende hoofdstukken te kunnen begrijpen. Het laatste hoofdstuk behandelt verschillende algemene sociologische perspectieven. Het boek begint en eindigt dus vrij abstract, terwijl de tien hoofdstukken daartussenin een meer empirisch karakter hebben. Maar ook in de afzonderlijke hoofdstukken verschuift telkens het abstractieniveau. In dat opzicht

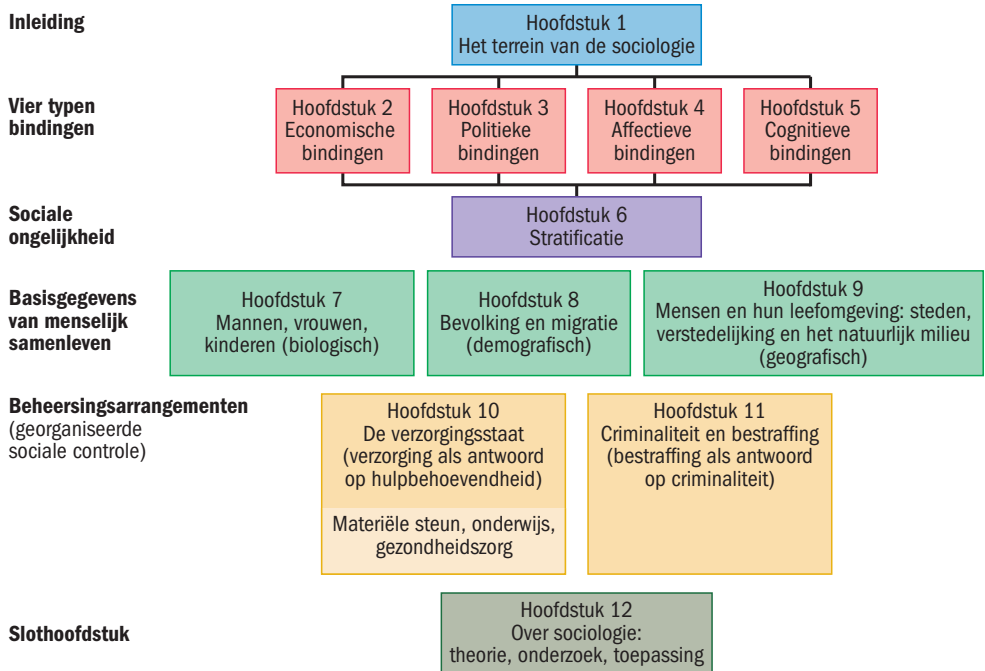
is dit boek typerend voor de sociologische werkwijze: de sociologie beweegt zich steeds heen en weer tussen het abstracte en het concrete, het algemene en het bijzondere, de generaliserende theorie en de specifieke waarneming.

Nadat de belangrijkste sociologische basisbegrippen zijn behandeld in hoofdstuk 1, komen in de hoofdstukken 2 tot en met 5 achtereenvolgens economische, politieke, affectieve en cognitieve bindingen aan de orde. De verwevenheid van de verschillende soorten bindingen blijkt heel duidelijk bij de studie van sociale stratificatie, de ongelijkheid tussen verschillende groepen in de samenleving. Hoofdstuk 6 is daarom aan dit thema gewijd.

Daarna worden drie soorten basisgegevens van het menselijk samenleven besproken. Hoofdstuk 7 is gewijd aan de wijzen waarop aan de biologische basisgegevens van sekse en leeftijd sociale consequenties worden verbonden; het gaat hier over de verhoudingen tussen mannen en vrouwen en tussen volwassenen en kinderen. In de hoofdstukken 8 en 9 worden achtereenvolgens demografische en geografische basisgegevens behandeld, met een nadruk op respectievelijk de onderwerpen migratie en stad. Hoe mensen bepaalde problemen van het samenleven pogen te beheersen is het onderwerp van hoofdstuk 10, dat is gewijd aan verzorgingsinstellingen, en van hoofdstuk 11, dat handelt over criminaliteit en bestrafing. Het slothoofdstuk gaat vooral over de sociologie zelf. De drie kanten van de sociologiebeoefening worden daar uitvoeriger behandeld: theorievorming, onderzoek en toepassing.

In het volgende figuur is de opbouw van het boek en de samenhang tussen de verschillende hoofdstukken schematisch weergegeven.

Opbouw van dit boek

1

Het terrein van de sociologie

- 1.1 Wat is sociologie?**
- 1.2 Over de aard van de sociale werkelijkheid**
- 1.3 Interactie**
- 1.4 Cultuur**
- 1.5 Interdependentie**
- 1.6 Interactie, cultuur en interdependentie: samenhang en accentverschillen**
- 1.7 Uitbreiding en differentiatie van bindingen**
- 1.8 Basisgegevens van menselijk samenleven**
- 1.9 Arrangementen ter beheersing van problemen van het samenleven**
- Ten slotte**

In dit hoofdstuk worden algemene begrippen en inzichten geïntroduceerd die van belang zijn om de volgende hoofdstukken te kunnen begrijpen.

De eerste paragraaf (paragraaf 1.1) geeft aan wat kenmerkend is voor de sociologie en waarin deze wetenschap zich onderscheidt van andere disciplines. Vervolgens (paragraaf 1.2) gaan we nader in op het objectgebied van de sociologie door middel van een bespreking van de overkoepelende term 'sociaal'. Drie daarmee verbonden sociologische basisbegrippen worden in de volgende paragrafen behandeld: interactie (paragraaf 1.3), cultuur (paragraaf 1.4) en interdependentie (paragraaf 1.5). Hoe deze begrippen zich tot elkaar verhouden komt in paragraaf 1.6 aan de orde. Vervolgens richten we ons op de vraag hoe samenlevingen in de loop van de tijd veranderen (paragraaf 1.7). Verschillende soorten basisgegevens van menselijk samenleven – biologische, demografische en geografische – worden besproken in paragraaf 1.8. In paragraaf 1.9 ten slotte worden twee vormen van beheersing van samenlevingsproblemen onderscheiden: verzorging en bestraffing. De behandeling van al deze begrippen biedt een eerste overzicht van het terrein van de sociologie en maakt tevens duidelijk welke principes aan de indeling van dit boek ten grondslag hebben gelegen.

1.1 Wat is sociologie?

1

Begrip maatschappij

Sociologie hebben we gedefinieerd als de wetenschap van de manieren waarop mensen met elkaar samenleven. Dat is niet de enig mogelijke omschrijving. Vaak wordt sociologie gedefinieerd als de wetenschap van de maatschappij. Nu heeft het begrip 'maatschappij' (net als het min of meer identieke 'samenleving') verschillende betekenissen. In de meest abstracte zin staat het voor het sociale leven in het algemeen, en dat kunnen we weer vertalen in: de manieren waarop mensen met elkaar samenleven. In de meer specifieke zin waarin we spreken van 'een maatschappij' wordt bedoeld op de grootste sociale eenheid waartoe mensen behoren. Dat roept natuurlijk de vraag op waar de grenzen van die grootste eenheid liggen, een vraag waar we in dit hoofdstuk nog op zullen terugkomen. Sommige sociologen hebben hun vakgebied gedefinieerd als de wetenschap van de menselijke groep. Een 'groep' wordt in dit verband omschreven als een verzameling van onderling verbonden mensen die een besef van een gemeenschappelijke identiteit, een 'wij-gevoel' kennen. Hoewel zeer veel van wat voor de sociologie interessant is onder deze omschrijving valt (van paarrelaties tot naties), is deze omschrijving toch nog niet ruim genoeg: tot het terrein van sociologische studie behoren ook verbanden tussen mensen die géén besef van een gemeenschappelijke identiteit hebben en in die zin dus geen groep vormen.

Groep

Sociale netwerken

Om dit bezwaar te ondervangen, kan de sociologie beter gedefinieerd worden als de studie van sociale netwerken. Een sociaal netwerk is een te onderscheiden geheel van relaties tussen actoren (individueen of groepen). Netwerken variëren onder meer naar omvang, dichtheid (het feitelijke aantal directe relaties tussen de actoren gedeeld door het maximaal mogelijke aantal directe relaties) en openheid (de mate waarin het netwerk verbanden met andere netwerken heeft). Binnen een netwerk kunnen verschillende sociale posities worden onderscheiden; een actor kan een centrale positie innemen – dat wil zeggen veel directe relaties met andere actoren hebben – dan wel een meer marginale positie. Een groep is, zo bezien, een bepaald soort netwerk: één waarvan de individuele deelnemers een besef van een gemeenschappelijke identiteit hebben en op basis daarvan leden van niet-leden onderscheiden.

Sociale posities

Samenhangen tussen aspecten van de samenleving

In de sociologie wordt gezocht naar overeenkomsten en verschillen tussen uiteenlopende vormen van menselijk samenleven, als ook naar samenhangen. Sociologen onderzoeken bijvoorbeeld hoe economische ontwikkelingen samenhangen met godsdienstige overtuigingen, hoe seksuele gewoonten en opvattingen variëren met kenmerken van het sociale milieu, of hoe veranderingen in omgangsstijlen verband houden met veranderingen in de machtsverhoudingen tussen verschillende groepen. Een telkens terugkerende sociologische vraag is hoe de belevingswereld van individuen samenhangt met de kleinere en grotere sociale verbanden waar ze deel van uitmaken - hoe 'biografie en geschiedenis elkaar snijden', om het uit te drukken in de woorden van C. Wright Mills (1970/1959: 14).

Belevingswereld en sociale verbanden

Dit zoeken naar overeenkomsten, verschillen en samenhangen tussen sociale verschijnselen betekent dat de sociologie zich niet beperkt tot een bepaalde, nauw omgrensde 'sector' van het maatschappelijk leven. Een maatschappij is geen optelsom van verschillende, min of meer los van elkaar staande sectoren of sferen, bijvoorbeeld de economie, de politiek,

de 'cultuur', het gezinsleven en het onderwijs. Voor kleine samenlevingen van boeren of jagers-verzamelaars is een dergelijke indeling zelfs helemaal niet te maken. Voor moderne, gedifferentieerde samenlevingen gaat dat beter, maar ook dan zijn de grenzen tussen de onderscheiden sectoren nooit scherp te trekken en hangen de processen in die sectoren zozeer met elkaar samen dat ze los van elkaar niet goed te begrijpen zijn. Daaruit volgt dat de bestudering van het maatschappelijk leven ook geen optelsom mag zijn van specialismen die zich elk tot een bepaalde sector beperken. De politiek, het economisch leven, het recht, de vrijetijdsbesteding, de media, het onderwijs, de kunsten en wetenschappen – het zijn voor de socioloog allemaal onderdelen van het sociale leven, de maatschappij, het samenleven van mensen.

In deze brede oriëntatie verschilt de sociologie van andere, meer gespecialiseerde maatschappijwetenschappen, zoals de economie, de politicologie en de rechtswetenschap. Sociologen laten 'economische', 'politieke' en 'juridische' verschijnselen niet buiten beschouwing, maar ze bestuderen die op een andere manier dan de specialisten op deze terreinen, door ze steeds te bezien als onderdelen, aspecten van de samenlevingsverbanden die mensen met elkaar vormen. Wanneer sociologen bijvoorbeeld rechtsregels bestuderen, beschouwen zij die als een bepaald type sociale normen, waarvan zij de aard en toepassing proberen te verklaren door ze met andere aspecten van dezelfde samenleving in verband te brengen.

Gezien de breedheid van het terrein van de sociologie is het niet te verwonderen dat zich daarbinnen talrijke specialisaties hebben ontwikkeld die zich op een bepaald deelgebied concentreren. Te noemen zijn bijvoorbeeld de arbeidssociologie, de organisatiesociologie, de rechtssociologie, de kunstsociologie, de godsdienstsociologie, de gezinssociologie, de stadsociologie, de onderwijssociologie en de medische sociologie. Al deze specialisaties staan in verbinding met de 'algemene' sociologie, waaraan ze begrippen en theoretische inzichten ontleen.

De sociologie richt zich niet alleen op tal van aspecten van dezelfde samenleving, maar ook op vele verschillende samenlevingen. In principe behoren alle menselijke samenlevingen tot haar terrein. Daar zijn in de praktijk wel beperkingen aan gesteld: de sociologie richt zich vooral op moderne, geïndustrialiseerde samenlevingen. Het meeste onderzoek heeft betrekking op het heden en het recente verleden van de nationale samenleving waar de onderzoeker zelf deel van uitmaakt. Hierin onderscheiden sociologen zich zowel van historici, die vroegere samenlevingen bestuderen, als van cultureel-anthropologen, die vooral niet-westerse en niet-geïndustrialiseerde samenlevingen als studieobject hebben.

Deze taakverdeling tussen sociologie, culturele antropologie en geschiedenis is echter geen scherpe afbakening van strikt gescheiden terreinen. Het vergelijken van samenlevingen die in tijd en plaats ver van elkaar verwijderd zijn, is voor de sociologie van essentieel belang: in de eerste plaats om verantwoord te kunnen generaliseren, dat wil zeggen uitspraken te kunnen doen op een algemener niveau dan dat van een afzonderlijke samenleving; en in de tweede plaats om verantwoord te kunnen specificeren, dat wil zeggen aan te kunnen geven waarin een bepaalde samenleving zich van andere onderscheidt. Kennis van vroegere samenlevingen is bovendien nodig om zicht te krijgen op maatschappelijke ontwikkelingen, om na te kunnen gaan hoe huidige samenlevingsvormen uit vroegere zijn voortgekomen.

**Sociologie
en andere
maatschappij-
wetenschappen**

**Specialisaties
binnen de
sociologie**

**Sociologie,
culturele
antropologie en
geschiedenis**

Sociologie en psychologie

Sociologie is ook verwant aan de psychologie. Beide disciplines houden zich bezig met menselijk gedrag, met de vraag wat mensen beweegt. Sociologen maken dan ook wel van psychologische theorieën gebruik. Maar anders dan psychologen proberen ze menselijke gedragingen steeds te interpreteren en te verklaren vanuit de samenlevingsverbanden die mensen met elkaar vormen. Als sociologen zich bijvoorbeeld met echtscheiding bezighouden, verklaren zij die niet uit de individuele karakterstructuur van degenen die scheiden. Zij zullen in eerste instantie letten op de frequentie van echtscheidingen, op variaties en veranderingen daarin, en deze in verband brengen met de sociale condities waaronder mensen een huwelijk sluiten en dit al dan niet verbreken.

Sociologisch verklaren

Met dit voorbeeld is al iets gezegd over wat verklaren in de sociologie inhoudt. Sociologisch verklaren omvat het doen van uitspraken over causale samenhangen tussen sociale processen. Deze uitspraken worden empirisch gefundeerd door samenlevingen, groeperingen daarbinnen en historische perioden met elkaar te vergelijken.

We zouden bijvoorbeeld de hypothese kunnen formuleren dat aan de toename van het aantal echtscheidingen in een bepaalde samenleving een stijging van de welvaart ten grondslag ligt. Die hypothese wordt empirisch bevestigd, wanneer bij vergelijking in de tijd en tussen samenlevingen blijkt dat de echtscheidingsfrequentie groter is naarmate het welvaartsniveau hoger ligt. We moeten ons echter ook afvragen *waarom* dat verband er is. Die vraag proberen we te beantwoorden met behulp van meer algemene inzichten, en wel bij voorkeur door te laten zien dat de empirische samenhang in een theorie van meer algemene strekking past. Strikter geformuleerd: de uitspraak over de causale samenhang tussen bepaalde verschijnselen moet uit een theorie kunnen worden afgeleid. Overigens blijkt in vrijwel ieder sociologisch onderzoek dat de samenhangen gecompliceerder liggen dan met het zojuist gegeven voorbeeld werd gesuggereerd.

Theorievorming

In het verklaren komen theorievorming en empirisch onderzoek samen. Beide zijn van wezenlijk belang. Theorievorming houdt in dat generaliserende uitspraken over het sociale leven worden gedaan die met elkaar in een systematisch verband worden geplaatst. De reikwijdte van theoretische uitspraken varieert: sommige hebben op alle samenlevingen betrekking, andere alleen op samenlevingen van een bepaald type, sommige gaan over ontwikkelingen op lange termijn, andere over processen op korte termijn, sommige betreffen zeer omvangrijke sociale verbanden, andere kleine groepen of netwerken.

Empirisch onderzoek

Tussen theorie en empirisch onderzoek bestaat een wisselwerking. Volgens de gangbare methodologische voorschriften sturen theorieën het onderzoek; ze leveren de problemen, de te toetsen hypothesen en de begrippen waarmee de gegevens worden geïnterpreteerd. Omgekeerd levert onderzoek de gegevens waarmee theorieën worden getoetst (bevestigd of weerlegd), gewijzigd en verder uitgewerkt. Dit is het gangbare ideaal. In werkelijkheid gaat het meestal anders, en ingewikkelder. Uit sociologische theorieën zijn niet altijd toetsbare hypothesen af te leiden. En empirisch onderzoek komt niet altijd uit expliciete theorieën voort. Het zijn vaak buitenwetenschappelijke vragen die aan sociologisch onderzoek ten grondslag liggen.

Dit laatste heeft te maken met een derde kant van de sociologiebeoefening naast theorievorming en empirisch onderzoek: toepassing in de ruimste zin. Verontrusting over maatschappelijke ontwikkelingen, de wens tot gematigd hervormen of radicaal veranderen, het streven naar de behartiging van bepaalde belangen, de behoefte aan handhaving van orde, het willen bestrijden van bepaalde misstanden, – al dergelijke motieven kunnen bij sociologiebeoefening een rol spelen. Ze vormen niet alleen het startpunt van onderzoek, ze kleuren ook de uitkomsten daarvan en drukken hun stempel op theorievorming. Dit roept vragen op naar de objectiviteit van sociologische kennis: hoe objectief of intersubjectief is deze kennis, in hoeverre is de socioloog waarde vrij en onpartijdig? En in hoeverre moet naar objectiviteit, waarde vrijheid en onpartijdigheid worden gestreefd? Dit probleem speelt een rol in iedere wetenschap, maar voor de sociologie geldt het wel heel sterk, vooral omdat sociologen meestal zelf deel uitmaken van de samenleving die zij bestuderen en daarmee onvermijdelijk betrokken zijn bij de spanningen en conflicten in die samenleving.

Toepassing

De kwestie van objectiviteit en subjectiviteit, neutraliteit versus partijdigheid, waarde vrijheid versus waarde gebondenheid, distantie versus betrokkenheid heeft vele pennen in beroering gebracht, en nog altijd zijn er meningsverschillen op dit punt. De meeste sociologen zijn het er wel over eens dat enige distantie bij onderzoek en theorievorming geboden is. Sociologen dienen afstand in acht te nemen ten opzichte van diverse waarden en belangen, inclusief die van henzelf. Hun uitspraken dienen niet de directe weerspiegeling van de waarden en belangen van één bepaalde groep te zijn. Zij moeten openstaan voor 'vijandige informatie', voor feiten die niet stroken met wat zij hoopten of verwachtten. Maar ook voor onverschilligheid en schijnobjectiviteit moeten sociologen waken. Waardeoordelen hoeven zij niet bij voorbaat en onder alle omstandigheden uit de weg te gaan. Altijd bewegen sociologen zich in een spanningsveld tussen betrokkenheid en distantie.

Waardenvrijheid
versus waarde-
gebondenheid

1

1.2 Over de aard van de sociale werkelijkheid

Het terrein van de sociologie kan met één woord worden aangeduid: het adjectief *sociaal*. Het zal inmiddels duidelijk zijn dat dit woord in de sociologie een zeer ruime betekenis heeft. Het staat voor alles wat zich tussen mensen afspeelt, en alles wat mensen met elkaar verbindt. 'Sociaal' staat niet naast 'politiek' en 'economisch', maar omvat die gebieden ook. 'Sociaal' betekent niet alleen hulpvaardig, ondersteunend, vriendschappelijk en coöperatief, maar verwijst ook naar conflicten, vijandschap en dwang.

Betekenis van
'sociaal'

'Sociaal' staat ook niet tegenover 'individueel'. Volgens een wijdverbreid spraakgebruik zou er een scheiding of zelfs een tegenstelling bestaan tussen het individuele en het sociale, het individu en de maatschappij. In die voorstelling is het individu in wezen vrij en ongebonden, en is de maatschappij een onpersoonlijke grootheid die het individu in zijn vrijheid belemmert. 'Het individu' zou zich van de knellende banden van de maatschappij proberen te bevrijden, zich tegen de maatschappij verzetten, of de maatschappij de rug toekeren. Deze voorstelling van zaken is misleidend. Aan de ene kant wordt 'de maatschappij' hier gereïficeerd, tot een soort ding gemaakt; aan de andere kant wordt 'het individu' tot een on-

Individu en
maatschappij:
een schijn-
tegenstelling

maatschappelijk wezen verklaard. Maar net zo min als de maatschappij onpersoonlijk is, zijn individuele mensen onmaatschappelijk. Elk individu dat zich in gedachten tegenover de maatschappij plaatst, is onontkoombaar onderdeel van die maatschappij. Mensen, of zij dit nu willen of niet, hebben bindingen met anderen en ondergaan daardoor de dwingende invloed van anderen. Ieder mens is in de loop van zijn of haar leven ook door anderen gevormd en heeft in die zin een deel van de maatschappij in zich opgenomen.

Het sociale als
eigensoortige
werkelijkheid

De maatschappij is dus niet een veld van onpersoonlijke krachten, noch een verzameling van losse individuen. Mensen zijn met elkaar verbonden op manieren die zich ten dele aan de greep van elk van hen afzonderlijk onttrekken; ze vormen zo met elkaar een sociale werkelijkheid die geen van hen ooit ontworpen heeft. De Franse socioloog Emile Durkheim (1973/1895: 122) heeft de sociale werkelijkheid op grond hiervan een werkelijkheid *sui generis* genoemd, een eigensoortige werkelijkheid, die niet kan worden herleid tot de eigenschappen (behoeften, neigingen, karaktertrekken) van individuen.

Relatieve
autonomie van
sociale
processen

Op vergelijkbare wijze, maar iets voorzichtiger, drukt Norbert Elias (1971/1970) zich uit, waar hij het heeft over de 'relatieve autonomie' van sociale processen ten opzichte van individuele bedoelingen. Vele verbonden individuen brengen met elkaar sociale processen voort – bijvoorbeeld stijging van prijzen, expansie van steden, een politieke omwenteling, een artistieke mode, een oorlog – die geen van hen van tevoren zo bedoeld en gepland heeft. Sociale processen zijn *relatief* autonoom omdat ze niet losstaan van individuen die met bepaalde bedoelingen handelen; ze zijn *relatief autonoom* omdat ze niet volledig tot individuele bedoelingen kunnen worden herleid.

Interactie

Net zo min als de maatschappij een veld van onpersoonlijke krachten of een verzameling losse individuen is, is zij een arena waar mensen naar believen in en uit kunnen stappen. Mensen zijn altijd met elkaar 'maatschappij'. Anders gezegd, mensen zijn door-en-door sociaal. Ze zijn steeds met elkaar verbonden – ze zijn op elkaar gericht, door elkaar gevormd en van elkaar afhankelijk.

Mensen zijn op elkaar gericht. Ze letten op elkaar, oriënteren zich op elkaar, stemmen hun gedrag op elkaar af. Het sociologische begrip dat hiervoor staat, is *interactie*: het reageren van mensen op elkaar, zodat het handelen van de één de directe aanleiding is voor het handelen van de ander.

Cultuur

Mensen zijn door elkaar gevormd. De gewoonten, denkwijzen en gevoelens van individuele mensen zijn sterk bepaald door eerdere sociale ervaringen, door wat ze van anderen geleerd hebben. Dit wordt uitgedrukt in het begrip *cultuur*: het gedragsrepertoire en de denkbeelden die mensen aangeleerd hebben en die zij in een bepaalde groep of samenleving gemeen hebben.

Inter-
dependentie

Mensen zijn van elkaar afhankelijk. Alleen al voor hun fysieke voortbestaan zijn mensen op elkaar aangewezen, kunnen ze elk voor zich niet zonder andere mensen leven. We gebruiken hiervoor de term *interdependentie*: onderlinge afhankelijkheid.

In de volgende drie paragrafen worden de begrippen interactie, cultuur en interdependentie verder uitgewerkt.

1.3 Interactie

Het sociale leven zoals we dat direct om ons heen kunnen waarnemen, bestaat uit interacties: praten, elkaar aanraken (of dat juist vermijden), blikken uitwisselen, elkaar opbellen of schrijven. Interactie kan verbaal of niet-verbaal zijn, of beide tegelijk. Ze kan tussen twee mensen plaatsvinden, of tussen vele duizenden. Ze kan zowel harmonische samenwerking als hevig conflict inhouden. Ze kan sterk eenzijdig zijn (de communicatie verloopt grotendeels in één richting) of een min of meer gelijke inbreng van de deelnemers behelzen. Ze kan zich afspelen tussen mensen die in elkaars fysieke nabijheid vertoeven (directe of *face-to-face* interactie) dan wel over grotere afstand en op indirecte wijze plaatsvinden, via materiële hulpmiddelen of tussenpersonen. Waar mensen in elkaars nabijheid verkeren en elkaar opmerken, kunnen ze niet anders dan op elkaar reageren, dus 'interageren', al neemt dat soms slechts de minimale vorm aan van elkaar een enkele blik toewerpen en elkaar vervolgens welbewust negeren (vgl. Goffman, 1963).

Variaties in interactie

1

Directe en indirecte interactie

Interactie is soms op specifieke doelen gericht die buiten de interactie zelf liggen, – denk bijvoorbeeld aan de relatie tussen een klant en een verkoper in een winkel. Een dergelijke interactie is overwegend instrumenteel: een middel tot een doel buiten de interactie. Maar vaak zoeken en vinden mensen in de interactie zélf emotionele bevrediging.

Omgang met anderen vult een groot deel van het leven van de meeste mensen. Veel van hun gedrag is ook te interpreteren als een voorbereiding op toekomstige interacties. Ze kleden zich bijvoorbeeld voor bepaalde gelegenheden, ze piekeren over wat ze straks tegen een kennis zullen zeggen, ze studeren voor een examen of schrijven iets op waarvan ze hopen dat het later door anderen met instemming zal worden gelezen: allemaal voorbereidingen op interactie, allemaal gedrag dat – mede – op andere mensen is gericht. De Duitse socioloog Max Weber (1922: 1) definieerde *sociaal handelen* als handelen dat georiënteerd is op het gedrag van andere mensen. Volgens deze definitie is vrijwel al het menselijk handelen sociaal te noemen; het is althans bijzonder moeilijk, zo niet onmogelijk, ergens een grens tussen 'sociaal' en 'niet-sociaal' te trekken en handelingen aan te wijzen die volledig niet-sociaal zouden zijn. Ook in de manieren waarop we onze fysiologische behoeften bevredigen, houden we met andere mensen rekening, bewust of minder bewust. Zo laten we in onze eetgewoonten zien dat we welgemanierd of tenminste normaal zijn en in slapende toestand willen we ons doorgaans alleen aan bepaalde andere mensen tonen. De gewoonten en normen op deze gebieden verschillen per samenleving, maar overal houden mensen ook in dit soort gedragingen rekening met anderen.

Sociaal handelen

De sociale aard van menselijk gedrag maakt de verklaring ervan gecompliceerd. Het betekent dat het gedrag van een individu alleen te begrijpen is in relatie tot het gedrag van andere individuen. Neem bijvoorbeeld een voetbalwedstrijd. Er bewegen zich 22 spelers op het veld, die voortdurend op elkaar reageren. Het gedrag van één van de spelers is een functie van het gedrag van de 21 anderen. Denken we die 21 anderen weg, dan wordt het gedrag van de ene overgebleven speler totaal onbegrijpelijk. Of we nu een voetbalwedstrijd, een conversatie, een schoolles, een kerkdienst of een feestelijke bijeenkomst nemen: de gedragingen van de deelnemers zijn met elkaar vervlochten, verknoot.

Onderlinge verwevenheid van individuele handelingen

Deze onderlinge verwevenheid houdt in dat het interactieproces als geheel door geen van de individuen volledig beheerst kan worden en voor elk van hen een tot op zekere hoogte onvoorspelbaar karakter heeft. De uitslag van een voetbalwedstrijd staat niet bij voorbaat vast, elke schaakpartij verloopt weer anders, de stemming op een feest laat zich niet voorspellen en van tevoren bepalen. Wat hiervoor voor het sociale leven in het algemeen is opgemerkt, geldt voor ieder interactieproces afzonderlijk: het proces is relatief autonoom ten opzichte van individuele bedoelingen. Dat is bij interactie tussen twee mensen al het geval: de een weet niet precies hoe de ander zal reageren en kan daarom ook zijn eigen gedrag, dat weer afhangt van die reactie, niet exact voorspellen. En naarmate het aantal deelnemers groter is, is de beheersbaarheid van het proces als geheel voor elk der deelnemers afzonderlijk geringer (vgl. Elias, 1971/1970: 79-117). Wel kunnen er in dit opzicht grote verschillen tussen individuele deelnemers bestaan. Machtige individuen kunnen het verloop van de interactie beter naar hun hand zetten dan deelnemers die over weinig macht beschikken. Maar zelfs in situaties van extreme machtsongelijkheid, bijvoorbeeld de verhouding tussen meester en slaaf, is het gedrag van de laatste voor de eerste niet volledig te beheersen en te voorspellen.

Interacties bevatten echter ook elementen van voorspelbaarheid. Wanneer mensen geregeld contact met elkaar hebben, gaan hun interacties herkenbare patronen vertonen waarin bepaalde elementen telkens terugkeren; ze vormen met elkaar gewoonten en leren wat ze van elkaar kunnen verwachten. Mensen reduceren de onvoorspelbaarheid van interacties ook door de formulering, invoering en handhaving van normen of gedragsregels. Het hangt van de machtsverhoudingen af, wie welke regels in welke mate bepaalt; deze kunnen berusten op afspraken tussen min of meer gelijken, maar ook in hoge mate bepaald zijn door enkele zeer machtige personen. Met gedragsregels – denk bijvoorbeeld aan verkeersregels, etiquettevoorschriften, wedstrijdregels, wettelijke bepalingen, bureaucratische regels, grammaticale regels, kledingconventies – worden grenzen aangegeven waarbinnen interacties volgens de deelnemers (of sommige deelnemers) mogen variëren. Maar die grenzen liggen in feite niet vast: regels worden overtreden, ze worden vaak verschillend geïnterpreteerd (zowel wat betreft hun specifieke inhoud als hun aanvaardbaarheid) en ze veranderen.

De regelmaat in interacties correspondeert dan ook niet volledig met de normen en verwachtingen van de deelnemers. Aan de ene kant worden normen overtreden en verwachtingen gelogenstraft: de interactie blijkt dan minder voorspelbaar dan althans sommige deelnemers dachten. Aan de andere kant kunnen interacties regelmatigheden vertonen die door de deelnemers bedoeld noch herkend worden. Sociologen zijn juist in het vinden van dergelijke regelmatigheden geïnteresseerd.

1.4 Cultuur

In deze paragraaf richten we ons eerst op de overdracht van cultuur (subparagraaf 1.4.1). Vervolgens (subparagraaf 1.4.2) bespreken we een centrale kwestie in de menswetenschappen: in hoeverre wordt het gedrag van mensen bepaald door aangeboren eigenschappen ('natuur') dan wel door wat zij van andere mensen geleerd hebben ('cultuur')?

1.4.1 Cultuur en socialisatie

Mensen die met elkaar omgaan, beïnvloeden elkaar. En mensen die veel met elkaar omgaan, ontwikkelen een gemeenschappelijk repertoire van gedragingen, kennis, symbolen, gewoonten, opvattingen, vaardigheden, normen, kortom *cultuur*. Van iedere samenleving en iedere groep daarbinnen kan men zeggen dat zij door een bepaalde ‘cultuur’ gekenmerkt wordt. Delen van deze cultuur worden telkens weer aan nieuwe leden overgedragen, bijvoorbeeld aan immigranten, rekruten, leerlingen, bekeerlingen, of – de belangrijkste nieuwkomers van een samenleving als geheel – pasgeborenen. Door dat laatste, het proces van cultuuroverdracht van generatie op generatie, continueert een samenleving zich over een langere periode. Maar het is mede door ditzelfde proces dat een samenleving verandert: wat kinderen van volwassenen leren, is geen exacte kopie van wat de laatsten eerder geleerd hebben.

Voor het proces van cultuuroverdracht wordt in de sociologie de term *socialisatie* gebruikt. Socialisatie in de ruimste zin is al het leren, bedoeld en onbedoeld, door mensen aan en van andere mensen. Meer in het bijzonder wordt met socialisatie bedoeld op de leerprocessen die ertoe leiden dat kinderen tot ‘volwassen’ leden van de samenleving worden.

Overal leren kinderen vaardigheden die in hun samenleving gangbaar zijn en hen in staat stellen zich als ‘normale’ volwassenen te gedragen, zoals spreken en – in onze samenleving – lezen, schrijven, rekenen, tanden poetsen, computers gebruiken, klok kijken, fietsen en met mes en vork eten. Ze leren wat in bepaalde situaties passend en niet-passend wordt geacht en hoe ze in die situaties aan de verwachtingen van anderen kunnen voldoen.

Socialisatie van kinderen – opvoeding in ruime zin – is ten dele doelgericht, maar verloopt ook voor een groot deel onbedoeld. Veel onbedoelde socialisatie vindt plaats door *imitatie*: kinderen bootsen het gedrag van volwassenen en van andere kinderen in hun omgeving na. Daarbij treedt meestal ook een meer of minder sterke *identificatie* op: het kind wil zijn zoals degenen die het imiteert. Dat betreft in de vroege kindertijd vooral een volwassene met wie het kind een sterke binding heeft – vaak, maar niet noodzakelijkerwijs, de ouder van dezelfde sekse. Socialisatie gaat echter ook gepaard met *dwang*, met toedeling van beloningen en straffen door opvoeders: het kind leert sociaal aanvaarde normen doordat gedrag dat met die normen in overeenstemming is, wordt beloond (in de vorm van bijvoorbeeld waarderende en aanmoedigende woorden), terwijl gedrag dat met de normen in strijd is negatief wordt bejegend (straf die kan variëren van milde afkeuring tot lichamelijk geweld).

Socialisatie wordt door de opvoeders vaak geslaagd geacht, wanneer het kind de regels ‘uit zichzelf’ navolgt: deze zijn dan *geïnternaliseerd*, verinnerlijkt, onderdeel geworden van de persoonlijkheid. Een voorbeeld van dit internaliseringsproces is de zindelijkheidstraining, die ertoe leidt dat kinderen een afkeer van uitwerpselen ontwikkelen en hun ontlasting alleen op daartoe bestemde plaatsen willen doen. Dwang van anderen is in een dergelijk geval overgegaan in ‘zelfdwang’, externe controle in innerlijke controle – een ‘geweten’ – waarbij mogelijke overtreding van de regels gevoelens van afkeer, schuld en schaamte oproept. Maar zelfs als socialisatie tot een sterke internalisering van normen heeft geleid, blijft controle door anderen belangrijk: deze bevestigt en versterkt de innerlijke controle voor zover beide in dezelfde richting gaan. De innerlijke controle wordt daarentegen ondermijnd waar externe controle ontbreekt of met de geïnternaliseerde normen in strijd is.

Overdracht van cultuur aan nieuwkomers

Continuïteit en verandering via cultuur-overdracht

Socialisatie

Socialisatie via imitatie, identificatie en dwang

Internalisering

Externe en innerlijke controle

Versillen in
socialisatie
tussen en
binnen
samenlevingen

Subculturen

Socialisatie en
zelfbeeld

Nature-nurture-
controversie

Biologisme

Socialisatie, zo is gebleken, omvat veel meer dan het aanleren van specifieke kennis en vaardigheden. Het is een ingrijpend proces waarin fundamentele behoeften, gevoelens en neigingen worden gevormd en omgevormd. Vroege socialisatie is een voorwaarde voor de ontwikkeling van algemeen menselijke eigenschappen, waaronder taalgebruik, niet-verbale expressievormen en meer in het algemeen het gericht zijn op anderen. Behalve tot overeenkomsten tussen mensen leidt socialisatie uiteraard ook tot verschillen. Afhankelijk van de cultuur van een samenleving worden de opgroeiende leden op bepaalde manieren en in bepaalde richtingen gevormd. Binnen samenlevingen verschilt de socialisatie weer per groepering; ze varieert ten minste naar sekse (in vrijwel alle samenlevingen worden 'mannelijke' en 'vrouwelijke' gedragingen onderscheiden en jongens en meisjes verschillend opgevoed) en in grote gedifferentieerde samenlevingen ook naar klasse, regio en etnische of godsdienstige groep. Elk van de onderscheiden groeperingen kenmerkt zich door bepaalde culturele trekken, die jeugdigen die tot die groepering behoren zich eigen maken. In dit verband wordt wel gesproken van een *subcultuur*: een voor een bepaalde groepering kenmerkende cultuur die een variant vormt op, en tot op zekere hoogte afwijkt van, de dominante cultuur van de samenleving. Binnen een groepering verschilt de specifieke socialisatie weer per individu; ieder individueel lid van de samenleving ontwikkelt een eigen persoonlijkheid afhankelijk van zijn of haar sociale ervaringen, die deels met die van anderen overeenkomen en deels uniek zijn.

Door sociale ervaringen vormt het opgroeiende individu een beeld van zichzelf, krijgt het een eigen identiteit. Een pasgeboren kind heeft nog niet het besef van een eigen 'ik' dat te onderscheiden is van de omgeving. Het ik-besef of 'zelf' is dus niet met de geboorte gegeven, maar ontwikkelt zich door interactie met anderen: het kind leert hierdoor zichzelf te onderscheiden van zijn omgeving en zich als een persoon met specifieke eigenschappen te zien. George Herbert Mead (1863-1931) en Charles Cooley (1864-1929) hebben het idee dat het 'zelf' sociaal gevormd is, uitvoerig beargumenteerd. Het zelfbeeld van een opgroeiend individu, zo stelden zij, wordt in hoge mate bepaald door de manieren waarop 'belangrijke anderen' zich tegenover dat individu gedragen. Het individu leert zichzelf te zien door de ogen van de anderen en vormt zo een zelfbeeld dat de houdingen weerspiegelt die die anderen tegenover hem of haar aan de dag leggen (Mead, 1934).

1.4.2 'Natuur' en 'cultuur'

Als mensen zozeer door andere mensen gevormd zijn, rijst de vraag of aangeboren eigenschappen er dan niets toe doen. Zijn mensen bij hun geboorte oneindig plastische wezens, die in iedere richting kunnen worden gekneed? Of zijn aangeboren eigenschappen uiteindelijk toch belangrijker voor de verklaring van menselijk gedrag? De hier geformuleerde controverse staat bekend als de tegenstelling tussen 'natuur' en 'cultuur', of, in het Engels, tussen *nature* en *nurture*. Sociologen, antropologen en sociaalpsychologen hebben vooral na de Tweede Wereldoorlog sterk de nadruk gelegd op cultuur, *nurture*, ter verklaring van variaties van menselijke gedragingen. Daarmee keerden ze zich tegen oudere biologistische ideeën, waarin kenmerken van groepen mensen herleid werden tot aangeboren eigenschappen (Biervliet e.a., 1978; Shilling, 2013).

Hoewel dergelijke biologische denkbeelden al rond 1900 werden bestreden, raakten ze vooral na 1945 in diskrediet. De sociologische kritiek werd mede door antiracistische motieven ingegeven. Maar er waren ook goede wetenschappelijke argumenten voor aan te voeren. De toekenning van bepaalde eigenschappen aan bijvoorbeeld Javanen, Joden, blanken of Nederlanders bleek doorgaans op niet meer dan losse indrukken te berusten. Onderzoek in verschillende samenlevingen liet een enorme verscheidenheid van gedragswijzen en mentaliteiten zien, die niet correspondeerden met verschillen in 'ras'. Eigenschappen waarvan men eerder had aangenomen dat ze zuiver aangeboren waren, zoals de in tests gemeten intelligentie (het intelligentiequotiënt), bleken onder invloed van het sociale milieu te kunnen veranderen. Instincttheorieën die menselijk gedrag probeerden te verklaren uit aangeboren 'instincten', konden evenmin de toets van wetenschappelijke kritiek doorstaan: de veronderstelde instincten konden niet empirisch worden aangetoond en variaties en veranderingen in gedragswijzen konden er niet mee worden verklaard.

Sociologische kritiek op racistische ideeën en instincttheorieën

1

Met deze kritiek is de nature-nurture-controverse echter nog niet definitief beslecht. De laatste tijd is onder invloed van de ethologie of sociobiologie (de biologische studie van diergedrag) en de genetica de aandacht voor aangeboren componenten in het menselijk gedrag weer toegenomen. In het algemeen gaat men er nu echter van uit dat het onjuist is *nature* en *nurture* als elkaar uitsluitende determinanten van menselijk gedrag tegenover elkaar te stellen. Menselijk gedrag is niet aangeboren óf aangeleerd, maar aangeboren én aangeleerd. Gedrag ontwikkelt zich in een ingewikkeld samenspel van genetische mogelijkheden en invloeden uit de omgeving. Dat geldt voor alle dieren, en dus ook voor mensen.

Samenspel van genetische mogelijkheden en omgevingsinvloeden

Kenmerkend voor mensen in vergelijking met (andere) dieren is echter de grote variatie van gedragingen die de genetische uitrusting mogelijk maakt en de cruciale betekenis van de *sociale* omgeving – ervaringen met andere mensen – in het totaal van de omgevingsinvloeden.

De sociale omgeving kan alleen van zo'n grote betekenis zijn, doordat mensen met bepaalde biologische eigenschappen zijn toegerust. Hun grote leervermogen, gezeteld in de hersenen, is een voorwaarde voor de complexe cultuur die iedere mensensamenleving kenmerkt. Hun bekwaamheid om symbolen te vormen, te leren en creatief toe te passen gecombineerd met hun beschikking over stembanden en een beweeglijke tong maakt de ontwikkeling van taal mogelijk. Door hun wendbare en gevoelige vingers zijn ze in staat ingewikkelde voorwerpen te vervaardigen. Flexibele gezichtsspieren liggen ten grondslag aan vormen van niet-verbale communicatie: mensen kunnen daardoor een groot scala van emoties uitdrukken en van elkaars gezichten aflezen. Hoezeer 'aangeboren' en 'aangeleerd' verweven zijn, laat bijvoorbeeld onderzoek naar het glimlachen zien: kinderen tonen enkele weken na hun geboorte een aangeboren neiging tot glimlachen als reactie op bepaalde prikkels, maar deze neiging ontwikkelt zich geleidelijk tot een gerichte vorm van communicatie in en door herhaalde omgang met anderen (Hinde, 1974: 182-184; Shilling 2013).

Biologische voorwaarden voor invloed van sociale omgeving

Niet-verbale communicatie

De grote betekenis van socialisatie hangt samen met nog een ander kenmerk van de menselijke soort: de lange periode van biologische onvolwassenheid, waarin kinderen sterk en eenzijdig op de verzorging door volwassenen zijn aangewezen. Vroege socialisatie vindt meestal grotendeels plaats in een duurzame relatie tussen het kind en een of meer volwassenen.

Lange periode van biologische onvolwassenheid

Aan de binding tussen kind en volwassene ligt volgens Bowlby (1969) een biologisch gewortelde neiging tot hechtingsgedrag bij het kind en een neiging tot zorggedrag bij de volwassene ten grondslag.

Menselijk leren veronderstelt aangeboren vermogens. Het zijn, paradoxaal geformuleerd, biologische vermogens die mensen in staat stellen gedrag te ontwikkelen dat *niet* biologisch gedetermineerd is. Of, in de woorden van Gehlen (1961: 78): 'De mens is van nature een cultuurwezen.' De nature-nurture-tegenstelling lijkt hiermee goeddeels overwonnen. Een mens is bij zijn geboorte geen *tabula rasa*, geen leeg blad dat op alle mogelijke manieren kan worden beschreven. Een mens is evenmin genetisch gedetermineerd tot bepaald gedrag. Het genetisch potentieel stelt grenzen en geeft mogelijkheden, die afhankelijk van de socialisatie in deze of gene richting worden ontwikkeld.

Blijft wel de vraag in hoeverre *gedragsverschillen* tussen mensen aan verschillen in biologische erfelijkheid, dan wel sociaal milieu zijn toe te schrijven. Beide kunnen van belang zijn, maar de vraag is dan nog *in welke mate* dat het geval is. Voor zover het om louter individuele verschillen gaat, zijn aangeboren componenten hierin vaak wel van betekenis, zo zou men uit sommige psychologische onderzoeken kunnen opmaken. Maar die verschillen zijn voor de sociologie minder interessant. Hierin gaat het veel meer om verschillen tussen groepen en samenlevingen. Wat deze verschillen betreft, gaan sociologen van de veronderstelling uit dat genetische variaties niet van belang zijn zolang het tegendeel niet bewezen of althans aannemelijk gemaakt is. Sociologen letten ter verklaring van groepsgebonden gedragsverschillen op verschillen in cultuur en socialisatie, die zij in verband brengen met de maatschappelijke positie van de desbetreffende groepen te midden van andere groepen en de ontwikkeling die ze in de loop van de tijd hebben doorgemaakt.

Toch zijn aangeboren verschillen tussen mensen voor de sociologie niet onbelangrijk. Ten eerste zijn ze van belang omdat ze mede ten grondslag liggen aan individuele variaties in gedrag en daarmee een fundamentele bron vormen van dynamiek en onvoorspelbaarheid in het sociale leven. In de tweede plaats zijn aangeboren verschillen sociologisch van belang voor zover ze direct waarneembaar zijn als uiterlijke fysieke kenmerken én mensen daar belang aan hechten. Als bijvoorbeeld veel mensen aan verschillen in huidskleur of andere zichtbare raskenmerken een bepaalde betekenis toekennen, dan heeft dat maatschappelijke gevolgen. Hier geldt de stelling van Thomas, die ook wel het *Thomas-theorema* wordt genoemd: 'If men define situations as real, they are real in their consequences' (Thomas & Thomas, 1928: 572).

Ten slotte zijn in iedere samenleving twee soorten biologische verschillen belangrijk, niet alleen doordat er betekenis aan wordt gehecht, maar ook doordat ze verschillen in gedragsmogelijkheden met zich meebrengen: verschillen naar sekse en naar leeftijd. Mannen en vrouwen, volwassenen en kinderen vormen overal basiscategorieën, waartussen zich variërende relaties hebben ontwikkeld. Ook hier blijkt de verwevenheid van 'natuur' en 'cultuur'.

Thomas-
theorema

© Noordhoff Uitgevers bv

1.5 Interdependentie

Deze paragraaf bestaat uit twee delen. Eerst (subparagraaf 1.5.1) wordt betoogd dat mensen altijd en overal van elkaar afhankelijk, interdependent

zijn. Vervolgens (subparagraaf 1.5.2) wordt aangegeven *hoe* mensen van elkaar afhankelijk zijn; in dat verband worden vier typen bindingen onderscheiden.

1.5.1 Afhankelijkheid

Formuleringen als ‘mensen stemmen hun gedrag op elkaar af’ of ‘mensen delen met elkaar gevoelens en ideeën’ kunnen de indruk wekken van persoonlijke keuzevrijheid: mensen doen dat, maar ze zouden het desgewenst ook kunnen laten. Die indruk is niet juist: of ze het prettig of onaangenaam vinden, het beseffen of er nooit bij stilstaan, mensen zijn onontkoombaar afhankelijk van anderen. Niemand zal ontkennen dat in alle samenlevingen bepaalde categorieën mensen sterk op anderen zijn aangewezen: zieken die verpleging behoeven, kinderen voor wie verzorging letterlijk van levensbelang is, bejaarden en invaliden die niet meer in hun eigen onderhoud kunnen voorzien, werklozen die van een uitkering moeten leven. Het aantal mensen dat zo duidelijk van anderen afhankelijk is, is vrij groot: ongeveer de helft van de Nederlandse bevolking is in die zin hulpbehoevend.

Maar wie zegt dat mensen fundamenteel van elkaar afhankelijk zijn, bedoelt daarmee dat in zekere zin iederéén hulpbehoevend is. Ook gezonde volwassenen die wél in hun eigen onderhoud kunnen voorzien, zijn met vele lijnen van interdependentie aan anderen gebonden. Mensen zonder bindingen bestaan niet. De tegenvoorbeelden hebben weinig overtuigingskracht. Het zelfgekozen bestaan-in-eenzaamheid van middeleeuwse kluizenaars bijvoorbeeld was maar betrekkelijk, omdat het afhankelijkheid van en omgang met anderen niet volledig uitsloot. Maar zelfs als het isolement totaal zou zijn geweest, dan nog blijft gelden dat het besluit om in afzondering te gaan leven slechts kon rijpen in de specifieke sociale omgeving waarbinnen zo’n kluizenaar aanvankelijk leefde. Ook de ‘ferale kinderen’, die niet door mensen maar door dieren zouden zijn grootgebracht, kunnen niet gelden als bewijs voor de stelling dat leven zonder afhankelijkheid van medemensen mogelijk is. Het is de vraag of er ooit mensen hebben bestaan die kort na hun geboorte door dieren werden verzorgd en die desondanks overleefden. De berichten daarover blijken bij nader onderzoek onbetrouwbaar te zijn, vooral wanneer het gaat om de precieze leeftijd waarop de pasgeborene volledig verstoken raakte van contact met mensen. Maar wat vaststaat over kinderen die voor een langere periode geen of zeer weinig contact met andere mensen hadden, is dat ze eigenschappen verloren of niet ontwikkelden die wij geneigd zijn algemeen menselijk te noemen (Anastasi, 1966: 107-112).

Dat mensen interdependent zijn is in hooggeïndustrialiseerde samenlevingen met hun verregaande arbeidsdeling gemakkelijk te illustreren. Wanneer nauwgezet wordt nagegaan wie er allemaal aan te pas zijn gekomen om de etenswaren te produceren, te vervoeren en te verhandelen die uitgestald staan op de ontbijttafel van een doorsnee Nederlands huishouden, dan kunnen ingewikkelde en wijdvertakte netwerken worden gereconstrueerd tussen vele duizenden mensen, verspreid over de aardbol. Of om een voorbeeld te geven van Abram de Swaan:

‘Het papier waarop dit staat bevat hout gekapt door Noorse (?) bosarbeiders, misschien geschept in Zweden, chemicaliën in de inkt kunnen uit Soedanese olie komen, geraffineerd in het Botlekgebied, kleurstoffen zijn afkomstig uit India of van Argentijnse jagers.’

(De Swaan, 1982/1976: 40)

Fundamentele
afhankelijkheid
van anderen

Ferale kinderen

De onzekerheden waarvan de schrijver – zelfs door het gebruik van een '(?)' – blijk geeft, zijn veelzeggend: onze afhankelijkheden zijn zo onoverzienbaar geworden dat we niet eens precies weten van wie we nu eigenlijk afhankelijk zijn.

De gedachte dat mensen fundamenteel afhankelijk van elkaar zijn was en is niet altijd vanzelfsprekend. Ze gaat bijvoorbeeld in tegen de uit de zeventiende en achttiende eeuw stammende theorieën waarin de oorsprong van menselijke samenlevingen vergeleken wordt met het afsluiten van een contract. Volgens die contracttheorieën ging aan de situatie waarin mensen van elkaar afhankelijk zijn, een andere vooraf – een meer 'natuurlijke' toestand – waarin elk individu volstrekt autonoom was. Op een bepaald moment zagen de mensen echter in dat een geregelde samenwerking profijtelijker was en besloten ze om een soort verbond, een sociaal contract te sluiten.

De auteurs die reeds in de tweede helft van de achttiende eeuw de verschillende contracttheorieën bestreden – vooral enkele Parijse en Schotse filosofen – worden wel gezien als degenen die voor het eerst een principieel sociologische visie ontwikkelden, ook al kenden ze zelf het woord sociologie nog niet. Ze ontkenen dat er ooit een tijd was geweest waarin mensen onafhankelijk van elkaar zouden hebben geleefd.

Deze gedachte werd in een meer uitgewerkte vorm een essentieel element in de argumentatie waarmee de Fransman Emile Durkheim honderd jaar later met succes – hij werd in 1913 de eerste hoogleraar in de sociologie in Europa – het bestaansrecht van het toen nog nieuwe academische vak sociologie bepleitte. Durkheim verwierp eveneens de contracttheoretische voorstelling dat mensen oorspronkelijk pure individualisten waren en later werden opgenomen in een collectiviteit. Hij stelde daar tegenover dat juist mensen die in stamverband leefden, zozeer deel uitmaakten van het sociale weefsel, dat ze niet het bewustzijn konden ontwikkelen van een identiteit als afzonderlijk individu. In modernere samenlevingen daarentegen, zoals die zich vanaf de renaissance ontwikkelden, ontstonden juist de sociale voorwaarden waaronder het gevoel van individuele autonomie zich kon ontwikkelen: sterke arbeidsdeling en centraal staatsgezag (Durkheim, 1967/1893: 170-176).

De onderlinge afhankelijkheid van mensen houdt in dat ze elkaar dwingend beïnvloeden, met andere woorden *macht* over elkaar uitoefenen (zie hierover hoofdstuk 6). Soms zijn de leden van een groep ongeveer in dezelfde mate van elkaar afhankelijk: de machtsverschillen zijn dan gering. Maar vaak ook is de afhankelijkheidsverhouding tussen mensen sterk eenzijdig: iemand is dan in veel hogere mate afhankelijk van een ander dan omgekeerd. Zo'n verhouding wordt *asymmetrisch* genoemd. In dat geval bestaat er een duidelijk machtsverschil; degene die het minst afhankelijk is, heeft de meeste macht.

Het inzicht dat mensen altijd interdependent zijn, is niet in tegenspraak met de tegenwoordig vaak beschreven trend in de richting van 'individualisering'. Van individualisering kan worden gesproken wanneer er een tendens is dat mensen zich bij belangrijke keuzes in hun leven minder laten leiden door druk vanuit hun directe sociale omgeving (gezin en familie, burens en lokale gemeenschap) en minder gebonden raken aan vaste sociale kaders (zoals bijvoorbeeld kerk of politieke partij).

Dat zo'n tendens zich in Nederland en andere westerse samenlevingen voordoet, wordt ondersteund door allerlei gegevens over veranderingen

Contract-
theorieënKritiek op
contract-
theorieënDurkheim:
Sociale voor-
waarden voor
individualismeOnderlinge
afhankelijkheid
en machtAsymmetrische
verhoudingen

Individualisering

gedurende de laatste decennia, zoals de toename van het aantal echtscheidingen, de groei van het aantal eenpersoonshuishoudens, de daling van het kerkbezoek en de sterkere wisselingen in partijvoorkeur. Maar dit betekent niet dat mensen in het algemeen minder van elkaar afhankelijk worden. De individualiseringstendens hangt juist samen met het omvangrijker worden van netwerken van onderlinge afhankelijkheid (zie hierna paragraaf 1.7). Waar mensen zich in hun levensvoering minder laten leiden door hun directe sociale omgeving, zoeken ze bijvoorbeeld eerder adviezen in 'zelfhulpboeken' of televisieprogramma's, of oriënteren ze zich op internetfora van gelijkgestemden: zo worden ze meer afhankelijk van anderen die fysiek ver van hen verwijderd zijn. En waar gehuwde vrouwen zelfstandiger zijn geworden ten opzichte van hun echtgenoot, omdat ze zelf een betaalde baan hebben en aanspraak kunnen maken op een eigen uitkering, zijn ze tegelijk meer afhankelijk geworden van de arbeidsmarkt en de verzorgingsstaat. Dat mensen interdependent zijn is een heel algemene uitspraak, die gepreciseerd moet worden. Mensen zijn op verschillende manieren van elkaar afhankelijk. Die verschillende soorten afhankelijkheid kunnen we ordenen door een typologie waarin verschillende soorten 'bindingen' van elkaar worden onderscheiden. We onderscheiden economische, politieke, affectieve en cognitieve bindingen als de vier manieren waarop mensen in alle samenlevingen van elkaar afhankelijk zijn.

Bindingen

1.5.2 Vier typen bindingen

In hun streven om in hun onderhoud te voorzien, zijn mensen steeds op elkaar aangewezen. Wanneer het gaat om de afhankelijkheden die te maken hebben met de productie en de distributie van schaarse goederen, zoals voedsel, kleding en onderdak, spreken we van *economische* bindingen. Zojuist kwam al ter sprake dat alle samenlevingen arrangementen kennen waardoor zuigelingen, jonge kinderen, zieken, invaliden, bejaarden en anderen die niet door arbeid in eigen onderhoud voorzien, worden ondersteund. Maar naast dit onderscheid tussen mensen die wel en die niet deelnemen aan de productie en de distributie van goederen, bestaat er in iedere samenleving een zekere arbeidsdeling. Waar mensen zich op speciale arbeidstaken toelagen, hebben ze anderen nodig om in hun levensbehoeften te voorzien.

Economische bindingen

Mensen zijn ook afhankelijk van elkaar omdat ze bescherming behoeven. Die behoefte komt vooral voort uit het feit dat mensen beschikken over geweldsmiddelen waarmee ze anderen fysiek kunnen bedreigen. Er kan zich binnen een samenleving een aparte categorie van geweldsspecialisten ontwikkelen, die hun speciale vaardigheden niet alleen gebruiken in gewelddadige conflicten met *out-groups*, maar die ook binnen de eigen groep geweldsregulerende taken gaan vervullen. Omdat deze specialisten andere mensen er met geweld toe kunnen brengen om desnoods tegen hun zin iets te doen of te laten, kunnen ze coördinerende functies krijgen, waarbij ze groepsleden bepaalde taken en plichten dwingend kunnen opleggen. Afhankelijkheden die betrekking hebben op de fysieke dwang die mensen op andere mensen kunnen uitoefenen, noemen we *politieke* bindingen. Politieke macht berust in laatste instantie op het dreigen met en het gebruikmaken van geweld.

Politieke bindingen

Mensen hebben elkaar nodig voor genegenheid, steun, liefde, kortom voor bevrediging van hun behoefte aan affectie. Een zuigeling die in zijn eerste

levensmaanden geen enkel blijk van emotionele warmte ondervindt, heeft slechtere overlevingskansen dan een pasgeborene die veel wordt vertroeteld (Spitz, 1945). Hoewel affectie voor volwassenen geen zaak is van leven en dood, bieden mensen in alle samenlevingen elkaar emotionele steun. Overal vindt men liefdesparen, gezinnen, families, vriendengroepen. Vaak hebben mensen het gevoel te behoren bij een bepaalde vereniging, bewoner te zijn van een bepaalde stad, staatsburger van een bepaald land. Dergelijke gevoelens van identificatie en solidariteit zijn vaak verbonden met gevoelens van antipathie jegens andere groepen: een rivaliserende familieclan, een concurrerend bedrijf, een gehate voetbalclub, een vijandig land. Afhankelijkheden tussen mensen die betrekking hebben op de positieve en negatieve gevoelens die ze voor elkaar koesteren, noemen we *affectieve bindingen*.

Affectieve bindingen

In de vierde plaats zijn mensen van elkaar afhankelijk doordat ze van elkaar en aan elkaar leren. Ze ontwikkelen kennis, dragen die aan elkaar over of houden die juist voor elkaar verborgen. Voor een belangrijk deel is hetgeen we gewoonlijk beschouwen als 'normaal menselijk leven' het resultaat van een langdurig leerproces, van socialisatie. Kinderen zijn voor het verwerven van kennis aangewezen op ouders, andere verzorgers, vriendjes, leraren. Volwassenen leren in het bijzonder van kennisspecialisten, zoals priesters, journalisten of wetenschappelijke experts. Het feit dat mensen over kennis beschikken die ze al dan niet ter beschikking kunnen stellen aan andere mensen die daaraan behoefte hebben, is een bron van afhankelijkheden. De afhankelijkheden die voortvloeien uit processen van kennisvorming en kennisoverdracht, noemen we *cognitieve bindingen*.

Cognitieve bindingen

Ideeaaltypische indeling

Het gaat bij deze vierdeling om een 'ideeaaltypische' indeling; dat wil zeggen dat men in de sociale werkelijkheid nooit een puur economische of een puur politieke binding zal kunnen observeren, maar steeds een mengvorm zal aantreffen. Iedere sociale relatie omvat dus meer bindingen tegelijk. Wel kan een relatie in overwegende mate gebaseerd zijn op één van de typen afhankelijkheden. De ingewikkelde verwevenheid van de verschillende soorten bindingen blijkt heel duidelijk bij de studie van sociale ongelijkheid. Daarin spelen verschillen in bezit en inkomen, in politieke machtsmiddelen, in het vermogen anderen affectief te binden en in de beschikking over kennis allemaal een rol.

Verwevenheid van bindingen

1.6 Interactie, cultuur en interdependentie: samengang en accentverschillen

Samengang interactie en cultuur

Interactie, cultuur en interdependentie zijn drie begrippen om de betrekkingen tussen mensen mee aan te geven, drie kanten van 'het sociale' die onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Door interactie wordt cultuur gevormd, overgedragen en veranderd. Omgekeerd worden interacties tussen mensen mede bepaald door wat ze in eerdere interacties geleerd hebben, dus door hun cultuur. Door vroege socialisatie hebben ze geleerd zich op anderen te oriënteren. Ze hebben een taal geleerd waarmee ze een oneindige variëteit van informatie kunnen overdragen en ontvangen. De meeste interactie verloopt met behulp van taal en andere

symbolen, zoals bepaalde gebaren. Symbolen zijn tekens die verwijzen naar iets anders, zonder dat er een vast en intrinsiek verband is tussen het teken en datgene waar het naar verwijst. Zo is er geen enkel 'logisch' verband tussen het woord tafel en de objecten waar dat woord betrekking op heeft. Symbolen en hun betekenissen berusten op sociale conventies die veranderlijk zijn, en juist daardoor maken ze de ontwikkeling van veelvormige en cumulatieve menselijke cultuur mogelijk. Onderdeel van de cultuur zijn ook de aangeleerde normen of gedragsregels die mensen in hun onderlinge interactie in de praktijk brengen – of waar ze zich juist tegen afzetten.

Symbolen

Interactie impliceert interdependentie, maar interdependentie houdt nog niet automatisch interactie in. De interdependentie tussen mensen verdwijnt niet op het moment dat hun interactie eindigt. Mensen kunnen van elkaar afhankelijk zijn zonder zich op elkaar te oriënteren, zonder zelfs maar van elkaars bestaan op de hoogte te zijn. Met elkaar vormen ze dan interdependentieketens waarvan ze elk voor zich slechts een beperkt gedeelte kunnen overzien. Interacties zijn te beschouwen als schakels in de keten, – schakels die de keten in stand houden en veranderen en die op hun beurt mede worden bepaald door andere delen van de keten.

Interactie en interdependentie

Bedoelde interactie vindt altijd plaats in de context van onbedoelde interdependenties. De wijze waarop mensen met elkaar omgaan, hangt af van de aard van hun interdependenties, die weer afhangt van de ruimere interdependentienetwerken (figuraties) waar deze deel van uitmaken. Wanneer mensen in een overwegend economische afhankelijkheidsrelatie tot elkaar staan, gedragen zij zich anders tegenover elkaar dan wanneer hun onderlinge binding vooral affectief van aard is. In een relatie van sterk eenzijdige afhankelijkheid met een daaruit voortvloeiend machtsverschil gaan mensen niet op dezelfde manier met elkaar om als in een egalitaire, op wederkerige afhankelijkheid gebaseerde relatie. Omgekeerd veranderen interdependenties in en door interactieprocessen. Zo wordt bijvoorbeeld het affectieve gehalte van relaties in het algemeen sterker naarmate mensen frequenter en langduriger met elkaar omgaan (Van Doorn & Lammers, 1976/1959: 56 e.v.).

'Cultuur' en 'interdependentie' zijn eveneens onverbrekkelijk met elkaar verbonden. Voorwaarde voor de overdracht van cultuur van generatie op generatie is een affectieve binding tussen kinderen en volwassen opvoeders en verzorgers. Met name in de cognitieve en affectieve bindingen komen 'cultuur' en 'interdependentie' samen. De kennis waardoor mensen op elkaar zijn aangewezen, maakt deel uit van de cultuur. En de gevoelens die mensen voor elkaar koesteren en de manieren waarop ze daaraan uitdrukking geven, zijn in socialisatieprocessen gevormd.

Cultuur en interdependentie

In dit boek wordt aan ontwikkelingen in omvangrijke maatschappelijke verbanden veel aandacht besteed, en het begrip 'interdependentie' krijgt hier dan ook een centrale plaats. Het in de vorige paragraaf gemaakte onderscheid tussen economische, politieke, affectieve en cognitieve *bindingen* als de vier manieren waarop mensen interdependent zijn keert in de volgende hoofdstukken telkens terug.

Ook op grond van theoretische overwegingen is gekozen voor 'interdependentie' als centraal begrip. Het is, zoals gezegd, ruimer en meer omvattend

dan 'interactie' en als sociologische categorie is het fundamenteeler dan 'cultuur'. Waar in de volgende hoofdstukken wordt ingegaan op interacties op microniveau, zullen deze worden gezien in de context van bredere interdependenties. Evenzo zullen processen van vorming, overdracht en verandering van cultuur met interdependenties in verband worden gebracht – niet alleen met cognitieve en affectieve bindingen, maar ook met economische en politieke. Het interdependentiebegrip dient zo als categorie met behulp waarvan we variaties en veranderingen in interactiepatronen en cultuurvormen inzichtelijk proberen te maken.

1.7 Uitbreiding en differentiatie van bindingen

Voortdurende
verandering van
samenlevingen

Ongepland
karakter van
langetermijn-
ontwikkelingen

Mensen zijn afhankelijk van elkaar, maar ze zijn dat niet overal en in alle tijden op dezelfde manieren en in dezelfde mate; hun interdependentienetwerken zijn in beweging. Samenlevingen veranderen steeds, onder meer door economische ontwikkelingen, politieke en militaire conflicten, technologische vernieuwingen, bevolkingstoename en veranderingen in de fysieke omgeving.

Langtermijnontwikkelingen verlopen grotendeels ongepland. Wanneer mensen bepaalde individuele en collectieve doeleinden nastreven, dan kunnen die strevingen allerlei consequenties hebben die aanvankelijk niet waren voorzien. Dit inzicht werd reeds in 1767 onder woorden gebracht door de Schotse filosoof Adam Ferguson:

'Mankind, in following the present state of their minds, in striving to remove inconveniences, or to gain apparent and contiguous advantages, arrive at ends which even their imagination could not anticipate. [...] Every step and every movement of the multitude, even in what are termed enlightened ages, are made with equal blindness to the future; and nations stumble upon establishments, which are indeed the result of human action, but not the execution of any human design.'

(Ferguson, 1969/1767: 204-205)

Onbedoelde
gevolgen van
revoluties

De favoriete illustratie in het werk van veel – vooral conservatieve – negentiende-eeuwse sociologen is de Franse Revolutie. Begonnen als een beweging die 'vrijheid, gelijkheid en broederschap' moest brengen, bleek die omwenteling te leiden tot een periode van terreur, de dictatuur van Napoleon en vervolgens de restauratie.

Ook in de twintigste eeuw zijn er tal van omwentelingen te noemen die dit verschijnsel illustreren: voor de Russische Revolutie van 1917, de Iraanse opstand van 1978-1979 waarbij de sjah tot aftreden werd gedwongen en de ondergang van het communistische bestel in Oost-Europese landen rond 1989 geldt steeds dat de idealen, de ambities en de verwachtingen van degenen die de verandering in gang zetten, sterk afweken van de latere consequenties. De dissidente schrijvers in de Sovjet-Unie of in Joegoslavië die hun overheden bekritiseerden, voorzagen niet dat het verdwijnen van het communistische regime zou leiden tot het uiteenvallen van het land, heftig nationalisme en bloedige oorlogen.

Een ander voorbeeld is de verbreiding van massavernietigingswapens, waaronder kernwapens. Op de lange termijn gezien is er een tendens in de richting van steeds vernietigender wapens, van een steeds grotere toegankelijkheid van die wapens (of van de kennis en de materialen die nodig zijn

om die wapens te produceren), en daardoor van spreiding van zulke wapensystemen over steeds meer landen. Machtsconcurrentie tussen staten ligt hieraan ten grondslag. Internationale verdragen over de 'non-proliferatie' van kernwapens kunnen die ontwikkeling moeilijk stuiten, omdat ze niet zijn af te dwingen.

De milieuproblematiek levert eveneens een voorbeeld van het ongeplande karakter van maatschappelijke ontwikkelingen. Talloze mensen hebben met elkaar in de loop van de tijd onbeheerste langetermijnprocessen van economische ontwikkeling, technologische vernieuwing en bevolkingsgroei teweeggebracht, die – aanvankelijk goeddeels onvoorzien – verschillende vormen van milieuverontreiniging en bodemerosie met zich mee hebben gebracht. En hoewel het besef van deze problemen de laatste decennia sterk is gegroeid en inmiddels talrijke maatregelen zijn genomen om ze te bestrijden, neemt de belasting van het milieu, zeker op mondiaal niveau, nog steeds toe (zie hierover hoofdstuk 9).

Ook economische recessies zijn een voorbeeld van ongeplande, onbeheerste en onvoorzien sociale processen. Zulke processen hoeven echter niet altijd negatief beoordeeld te worden. Zo waren technologische ontwikkelingen waardoor de materiële welvaart toenam (zie hoofdstuk 2) en processen van staatsvorming waardoor het gebruik van geweld in het dagelijks leven verminderde (zie hoofdstukken 3, 4 en 11), eveneens in hoge mate ongepland.

Men mag er overigens niet van uitgaan dat alle sociale processen volledig 'blind' verlopen. Mensen proberen sociale processen vaak door *organisatie* – planmatige *coördinatie* van activiteiten ter bereiking van bepaalde doelen – beheersbaar te maken. De mate waarin ze dat nastreven en de mate waarin het lukt, variëren echter sterk. De vraag *in hoeverre* sociale processen in een bepaald geval ongepland en onbeheerst verlopen, moet door empirisch onderzoek beantwoord worden.

Organisatie

Dat aan langetermijnontwikkelingen geen plan ten grondslag ligt, wil niet zeggen dat ze een willekeurig verloop hebben. Veel van deze processen vertonen regelmatigheid, ze verlopen bijvoorbeeld soms gedurende eeuwen in eenzelfde richting.

Regelmatigheden in langetermijnprocessen

Sinds de opkomst van de sociologie hebben beoefenaars van dat vak zich afgevraagd of er regelmatigheid is die gelden voor de geschiedenis van de mensheid als geheel, vanaf de vroegste tijd tot nu toe. Veel oudere sociologen beantwoordden die vraag bevestigend. Friedrich Engels bijvoorbeeld was van mening dat Karl Marx de 'ontwikkelingswet van de menselijke geschiedenis' had ontdekt, net zoals Charles Darwin dat had gedaan voor de organische natuur (Engels, 1977/1883: 152). Sociologen als Auguste Comte en Herbert Spencer meenden eveneens dat zij de algemene wetmatigheid waaraan de geschiedenis van de mensheid onderworpen was op het spoor waren gekomen en ze schroomden niet om de fasen te beschrijven langs welke zich alle maatschappijen overal ter wereld ontwikkelden. In de twintigste-eeuwse sociologie en culturele antropologie is veel kritiek geleverd op dit *evolutionisme*. Men viel het idee aan dat alle maatschappijen wetmatig een ontwikkeling met precies dezelfde stadia zouden doorlopen. Ook bestreed men de gedachte dat die ontwikkeling altijd vooruitgang betekende. Onder de indruk van deze aanvallen gaven de meeste

Evolutionisme van Comte, Spencer en anderen

sociologen de ambitie op om studie te maken van langetermijntontwikkelingen. In de laatste decennia echter is de belangstelling hiervoor herleefd. Daarvan zullen in de volgende hoofdstukken verschillende voorbeelden worden gegeven. Veel van de bestudeerde langetermijnprocessen hebben betrekking op een bepaalde historische periode (bijvoorbeeld de zestiende eeuw tot heden) en een bepaald geografisch gebied (bijvoorbeeld West-Europa).

Daarnaast worden er ook pogingen gedaan om regelmatigheden te beschrijven in de geschiedenis van de mensheid als geheel. Twee van de belangrijkste – die onderling nauw samenhangen – worden hier kort besproken:

- 1 uitbreiding van afhankelijkheidsnetwerken
- 2 maatschappelijke differentiatie

Ad 1 Uitbreiding van afhankelijkheidsnetwerken

In de loop van de geschiedenis zijn steeds meer mensen over steeds grotere afstanden van elkaar afhankelijk geworden. In subparagraaf 1.5.1 werd dat al geïllustreerd. Binnen nationale staten raakten grote aantallen mensen steeds sterker op elkaar aangewezen, maar ook op bovennationaal niveau, over grote geografische afstanden werden de interdependencies steeds belangrijker.

Dit leidt in de sociologie tot nieuwe problemen van begripsvorming. Zo is de betekenis van de woorden ‘samenleving’ en ‘maatschappij’ problematischer geworden. In paragraaf 1.1 werd gezegd dat met deze woorden doorgaans wordt bedoeld op de grootste sociale eenheid waartoe mensen behoren. In de sociologie, die zich ontwikkelde in een tijdvak waarin nationale staten sterk in betekenis toenamen, bedoelt men met ‘een samenleving’ gewoonlijk het sociale leven binnen één land. Op zichzelf is daar niet zo veel bezwaar tegen; ook in dit boek wordt de term ‘samenleving’ vele malen gebruikt om ermee te verwijzen naar de bindingen tussen mensen die leven binnen nationale grenzen. Maar dat is geen vanzelfsprekendheid. In allerlei opzichten zijn grotere netwerken van overheersend belang geworden en de sociale processen die zich binnen de grenzen van een bepaald land afspelen, zijn steeds meer afhankelijk geworden van ontwikkelingen op hogere integratieniveaus, tot en met het mondiale niveau. De ‘grootste sociale eenheid’ waartoe mensen behoren is dan niet de nationale staat maar de werldsamenleving.

Deze ontwikkeling in de richting van één werldsamenleving wordt wel aangeduid met de term *globalisering* of – in beter Nederlands – *mondialisering*. Het gaat hierbij onder meer om economische bindingen. Zo zijn bijvoorbeeld beurshandelaren in Londen, Amsterdam, Hongkong en talrijke andere steden door computerverbindingen en de internationalisering van kapitaalmarkten steeds directer bij elkaar betrokken. Maar ook relatief geïsoleerde groepen zoals indianen in het Zuid-Amerikaanse regenwoud worden steeds meer afhankelijk van mondiale processen, doordat zij bijvoorbeeld te maken krijgen met plantagehouders en houtexploitanten die voor de wereldmarkt produceren. Zoals uit deze voorbeelden blijkt, variëren de wijze waarop en de mate waarin mensen in mondiale netwerken worden opgenomen sterk, en brengt het proces vaak zeer asymmetrische verhoudingen met zich mee.

Ook in politiek opzicht kan van mondialisering worden gesproken. Nationale staten raken steeds sterker met elkaar verbonden. Bovenationale eenheden (zoals de Europese Unie) en internationale organisaties (zoals

Wereld-
samenleving
Mondialisering

de Verenigde Naties) worden belangrijker, en daarmee boeten nationale staten aan autonomie in.

Economische en politieke bindingen op wereldniveau werken ook door in bovennationale cognitieve en affectieve bindingen, die op hun beurt de economische en politieke bindingen beïnvloeden. Daarbij spelen de communicatiemedia een voorname rol: kranten en tijdschriften met een internationaal bereik, telefoonnetwerken, radio- en televisiezenders, e-mail en internet. Een aardbeving in Californië, een bomaanslag in Algerije, een catastrofaal verlopende ruimte-expeditie: over de hele wereld kunnen mensen er vrijwel gelijktijdig kennis van nemen. Wereldwijd gedistribueerde beelden en geluiden maken het mogelijk dat dezelfde liedjes in alle werelddelen worden meegezongen en dat wordt meegeleefd met dezelfde films en soapseries. Er ontstaat een 'wereldcultuurstelsel' met een aantal dominerende centra (De Swaan, 1991, 1995; Heilbron, 1995). In die ontwikkeling verruimen zich ook de affectieve bindingen, worden de groepen ten opzichte waarvan mensen wij-gevoelens vormen omvangrijker en meer gespreid (hierover meer in hoofdstuk 4).

Het proces van mondialisering roept echter ook weerstanden en tegenbewegingen op: protectionistische maatregelen op economisch gebied, separatisme en nationalisme in politiek opzicht, het benadrukken van etnische of culturele uniciteit op affectief en cognitief niveau. Vaak treedt ook vermenging, 'hybridisering' op, waarbij cultuurelementen van elders selectief worden opgenomen in de lokale cultuur, daarmee verbindingen aangaan en zo worden omgevormd tot iets nieuws (Nederveen Pieterse, 1995). Denk bijvoorbeeld aan hedendaagse Afrikaanse muziekstijlen die lokale tradities verenigen met elementen van de westerse populaire muziek.

Ad 2 Maatschappelijke differentiatie

De tendens tot uitbreiding van interdependentienetwerken hangt nauw samen met functionele differentiatie. Dat proces houdt in dat verschillende individuen en groepen zich op verschillende, onderling verbonden activiteiten gaan toeleveren. Het gaat hier om *arbeidsdeling* in de ruimste zin. Naarmate deze zich verder doorzet, raken meer mensen over grotere afstanden op elkaar aangewezen, vindt er met andere woorden een uitbreiding van afhankelijkheidsnetwerken plaats.

Ook de aard van de afhankelijkheden verandert: het differentiatieproces houdt een ontwikkeling in van meer diffuse naar meer specifieke afhankelijkheden. In betrekkelijk ongedifferentieerde samenlevingen was er sprake van een verstrengeling van economische, politieke, affectieve en cognitieve bindingen; economische relaties waren tegelijkertijd ook politieke, affectieve en cognitieve relaties. Naarmate samenlevingen zich meer differentieerden, vormden zich sociale instituties waarin één type binding de andere als het ware naar de achtergrond drong. Er zijn steeds meer groepen en instellingen ontstaan die gespecialiseerd zijn in de productieve functie, de beschermingsfunctie, de bevrediging van affectieve behoeften of de overdracht van kennis. Zo hebben zich in moderne samenlevingen organisaties ontwikkeld die zich speciaal op de productie van goederen toeleveren: ondernemingen. Er heeft zich in moderne samenlevingen een politieke sector ontwikkeld met eigen instituten als ministeries, een parlement, diplomatieke diensten, een politieapparaat, een belastingdienst, een leger. Bepaalde typen relaties, zoals huwelijksrelaties, hebben een meer uitgesproken affectieve betekenis gekregen. De overdracht van kennis is voor een groot deel toegewezen aan onderwijsinstellingen

Rol van communicatiemedia

1

Weerstanden tegen mondialisering

Hybridisering

Functionele differentiatie

Van diffuse naar specifieke afhankelijkheden

Ontstaan van gespecialiseerde sociale instituties

en is steeds meer een specialisme geworden van bepaalde beroepsgroepen. Met andere woorden: in menselijke relaties zijn de verschillende typen bindingen gemakkelijker te herkennen naarmate men het heden dichter nadert.

Ook in de loop van een mensenleven vindt een proces plaats van uitsplitsing van bindingen. Een zuigeling ontwikkelt in het algemeen een hechte relatie met een volwassene op wie hij zowel voor voeding als voor bescherming, affectie en oriëntatie is aangewezen. Maar wanneer een kind opgroeit, ontstaan er relaties met veel meer mensen en al snel treedt er ook een zekere differentiatie in de bindingen op. Volwassen mensen in moderne samenlevingen hebben hun verschillende soorten afhankelijkheden gespreid over de gespecialiseerde takken van hun netwerken. In hun werk zijn hun relaties vooral economisch van aard, wanneer ze hun stem uitbrengen gaat het om hun politieke bindingen, wie een studie volgt heeft daar relaties waarin cognitieve bindingen domineren, terwijl in gezin en vriendenkring de affectieve bindingen primair zijn. Zo ontstaat in sterk gedifferentieerde samenlevingen de mogelijkheid om op allerlei manieren afhankelijk te zijn van een veelheid van vrij anonieme instellingen en tegelijkertijd betrekkelijk weinig afhankelijk te zijn van aanwijsbare personen. Die situatie kan mensen het illusoire gevoel geven dat ze onafhankelijk zijn; ze hebben hun afhankelijkheden zo verdeeld dat ze het idee hebben aan niemand in het bijzonder sterk gebonden te zijn. Aan de andere kant komt het ze vaak voor alsof ze verstrikt zijn geraakt in een klun van bindingen: ze voelen zich afhankelijk van anonieme, onpersoonlijke instellingen.

In reactie hierop worden van tijd tot tijd voorstellen gedaan de differentiatie van het sociale leven af te remmen of terug te dringen, bijvoorbeeld door de vestiging van multifunctionele wijkcentra. Zulke pogingen zijn zelden erg succesvol. Maar wel geven ze aan dat bij veel mensen het gevoel leeft dat de sociale differentiatie in onze tijd te ver dreigt door te schieten.

1.8 Basisgegevens van menselijk samenleven

Menselijk samenleven is slechts mogelijk als aan een groot aantal voorwaarden is voldaan. Voor sommige van die condities of basisgegevens hebben sociologen bijzondere belangstelling omdat ze belangrijke sociale consequenties hebben. We noemen hier drie typen basisgegevens: biologische, demografische en geografische.

Een biologische basisconditie is gelegen in het feit dat de menselijke soort verdeeld is in twee geslachten, die allebei nodig zijn voor de voortplanting. Een ander biologisch basisgegeven is het feit dat mensen verschillen in leeftijd. De verschillen naar sekse en leeftijd zijn sociologisch belangrijk omdat mensen er sociale betekenis aan toekennen. Ook zijn deze verschillen van belang omdat ze verschillende gedragsmogelijkheden met zich meebrengen; zo zijn jonge, onvolgroeide mensen (kinderen) sterk aangewezen op oudere, volgroeide mensen (volwassenen). Deze biologische constanten krijgen in verschillende samenlevingen in uiteenlopende sociale arrangementen gestalte.

Bepaalde basisgegevens zijn niet alleen belangrijk omdat ze de samenleving beïnvloeden, maar ook omdat samenlevende mensen ze op hun

beurt kunnen beïnvloeden. Dit geldt met name voor demografische en geografische condities. De mogelijkheid van beïnvloeding van deze condities is op zichzelf een bron van afhankelijkheden tussen mensen. Die mogelijkheid is overigens beperkt. Voor het overgrote deel van de geschiedenis van de mensheid geldt dat deze gegevens in het algemeen langzaam veranderende kaders van het samenleven vormen. Een uitzondering daarop vormen migratiestromen, die vaak een meer schoksgewijs verloop kennen.

Mensen leven in bepaalde aantallen op een bepaald grondgebied met elkaar samen. Die aantallen veranderen in de loop van de tijd door variaties in geboorte, sterfte en migratie. Deze veranderingen in de *demografische* basisgegevens van de bevolkingsomvang en de bevolkingsdichtheid hebben belangrijke implicaties voor de aard van hun interdependenties, evenals de bevolkingssamenstelling: de getalsverhoudingen tussen de geslachten, tussen leeftijdscategorieën en tussen etnische groepen. Wijzigingen in menselijke bindingen worden beïnvloed door demografische ontwikkelingen, die op hun beurt in hoge mate bepaald worden door de bindingen tussen mensen.

Demografische basisgegevens: bevolkingsomvang en bevolkingsdichtheid

Een soortgelijke wisselwerking kan men waarnemen als het gaat om de *geografische* basisgegevens, om het feit dat mensen leven in een fysieke omgeving waar zij afhankelijk van zijn en waar zij vorm aan geven. Sociologen die een bepaalde samenleving willen bestuderen, moeten zich hiervan rekenschap geven. Aan de ene kant gaat het om de invloed die het fysieke milieu uitoefent op de samenleving. Wonen de mensen die zij onderzoeken in iglo's of in een torenflat, worden ze bedreigd door wilde dieren of vooral door micro-organismen, kunnen ze zich per metro verplaatsen of zijn ze op lastdieren aangewezen? Aan de andere kant gaat het om de invloed van samenlevende mensen op hun fysieke omgeving. Uit de zojuist genoemde voorbeelden blijkt al dat die omgeving niet louter van nature gegeven is: zij is ten dele door mensen gemaakt, dienstbaar gemaakt aan hun doeleinden. Deze menselijk invloed is het meest zichtbaar in steden.

Geografische basisgegevens

Van begin af aan heeft in de sociologie het stedelijk leven veel aandacht gekregen. En nog steeds maken vragen over verstedelijking en steden een belangrijk deel uit van de sociologie. Wat betekent het toegenomen belang van steden voor het sociale leven? Onder welke condities doet zich verstedelijking voor en welke gevolgen heeft verstedelijking voor andere maatschappelijke ontwikkelingen? Meer algemene sociologische kernvragen over geografische condities zijn: hoe en in welke mate zijn mensen in staat hun fysieke milieu te beheersen? En welke gevolgen heeft dat voor hun sociale leven? Op lange termijn gezien hebben de mogelijkheden van beheersing zich uitgebreid, maar deze is ook nu verre van volmaakt. Beheersing op grotere schaal heeft nieuwe, omvangrijker problemen met zich meegebracht. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de problematiek van de milieuverontreiniging. Meer in het algemeen illustreert deze problematiek het feit dat de pogingen van mensen om hun omgeving naar hun hand te zetten vaak repercussies hebben die ze aanvankelijk niet hadden voorzien.

1.9 Arrangementen ter beheersing van problemen van het samenleven

Mensen streven er niet alleen naar om de fysieke omgeving beter te beheersen, ze pogen ook controle uit te oefenen over het sociale leven. In beide gevallen geldt dat de effecten van hun welbewust ingrijpen in de loop van de tijd groter zijn geworden, ook de onvoorziene en de onbedoelde effecten. Overal proberen mensen op ten minste twee manieren de continuïteit en de orde van hun samenleving te waarborgen: door de verzorging van wie niet in hun onderhoud kunnen voorzien (denk aan onderlinge steun in familieverband, maar ook aan sociale voorzieningen, welzijnswerk, gezondheidszorg) en door bestraffing van mensen die zich niet aan bepaalde gedragsregels houden (denk aan sociale degradatie, uitstoting, roddel, maar ook aan formele straftoedeling via justitie en politie). Beide, verzorging en bestraffing, worden wel aangeduid met de term *sociale controle*, waarmee wordt bedoeld op de manieren waarop mensen anderen ertoe brengen of dwingen zich aan normen of regels te houden (hoofdstuk 11). In hoeverre ook verzorging een vorm is van sociale controle, is overigens een omstreden kwestie (zie daarover ook hoofdstuk 10).

Toen in paragraaf 1.5 werd gezegd dat sociologen van het inzicht uitgaan dat mensen fundamenteel op elkaar zijn aangewezen, was de meest voor de hand liggende illustratie het feit dat in alle samenlevingen zuigelingen en jonge kinderen, zieken en bejaarden, invaliden en anderszins arbeidsongeschikten voor hun fysieke overleving zijn aangewezen op medemensen die productieve arbeid verrichten. De hulpbehoefte van een deel van de bevolking is een van de universele samenlevingsproblemen: overal en in alle tijden zijn er bepaalde arrangementen ontwikkeld om voor dit probleem duurzame oplossingen te vinden. Deze verzorgingsarrangementen verschillen sterk van samenleving tot samenleving. Wanneer men hun ontwikkeling over een lange termijn beziet, springen de in paragraaf 1.7 behandelde processen van uitbreiding van netwerken en maatschappelijke differentiatie in het oog: in hooggeïndustrialiseerde samenlevingen zijn verzorgingsarrangementen voor een deel zeer omvangrijk geworden en uitgekristalliseerd in specialistische instellingen die worden bemand door *professionals*, zoals ziekenhuizen en kinderopvangcentra.

Mensen proberen ook om het sociale leven ordelijker te doen verlopen door gedragsregels te ontwikkelen voor de omgang met elkaar en de naleving daarvan af te dwingen door sancties: beloningen voor gedrag dat de voorschriften eerbiedigt, straffen voor gedrag dat de regels schendt. Regels noch sancties liggen voor eens en altijd vast; wie welke regels tegenover wie met welke sancties kan doorvoeren, is vaak voorwerp van strijd, waarvan de uitslag afhangt van machtsverhoudingen die in de loop van de tijd veranderen. In het alledaagse sociale verkeer worden voortdurend sancties uitgewisseld, bijvoorbeeld in de vorm van complimenten en aanmoediging, kritiek en afkeuring. Daarnaast hebben zich in veel samenlevingen meer gespecialiseerde arrangementen voor de toedeling van sancties ontwikkeld. Ook hierin is de variatiebreedte groot, van tamelijk informele regelingen tot sterk gespecialiseerde, geformaliseerde en grootschalige instellingen, waarbinnen betaalde functionarissen zich beroepsmatig bezighouden met het opsporen en bestraffen van degenen die wettelijk vastgestelde regels overtreden.

Ten slotte

Het terrein van de sociologie is uitgestrekt en onoverzichtelijk. Dit inleidende hoofdstuk biedt een allereerste verkenning. Om het gebied enigszins in te delen zijn er nogal wat scheidslijnen getrokken: vier soorten bindingen; drie soorten basisgegevens; twee soorten arrangementen ter beheersing van samenlevingsproblemen. Doel van die indelingen is om de lezers oriëntatiepunten te geven die als houvast kunnen dienen voor de volgende hoofdstukken. Wie dit hoofdstuk goed gelezen heeft, zal het schema van de hoofdstukkenindeling in de inleiding van dit boek beter begrijpen.